

UDC 821.512.123:398

**THE FORM AND GENRE AFFILIATION OF THE FIRST CHAPTER
OF “THE FRAGMENTS FROM THE NOGAI EPIC”
FROM THE KYIV COPY OF ABU-L-GAZI’S “SHAJARA-I TURK”**

N. Seytyagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv, 01001, Ukraine

nseyityahya@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5221-4284

The article examines the features of the form of the first chapter of “The Fragments from the Nogai Epic”, which is contained in the handwritten miscellany of the first third of the 19th century from the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Based on the results obtained, conclusions are drawn regarding the genre affiliation of the work. The study confirmed the assumption that the first chapter of “The Fragments...” is a redaction of the text of the “Chapter which describes the Places of Assembly and Habitations” from “Daftar-i Chingiz-name”. It was established that not only the Berlin handwritten copy of “Chingiz-name”, in which the parts of the text corresponding to the two chapters of “The Fragments from the Nogai Epic” are in the same order as in “The Fragments...”, could be an intermediate link between the specified “Chapter” from “Daftar-i Chingiz-name” and the first chapter of “The Fragments...”, but also “History of the Tatars”, which J. von Klaproth acquired in Mozdok. The possibility of this is indicated by the fact that the “Account of the Places of Assembly and Habitations” from this “History”, as well as the first chapter of “The Fragments...”, contains a sentence close in content to a line from a

© 2025 N. Seytyagyaev; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

song that V. Kh. Kondaraki heard from the Nogais in Crimea in 1875. Based on the results of studying Nogai folklore, it was assumed that the revision of the text of the “Chapter which describes the Places of Assembly and Habitations” from “Daftar-i Chingiz-name”, presented in the first chapter of “The Fragments from the Nogai Epic”, as well as the other two Nogai versions of this chapter of “Daftar”, appeared as a result of the adaptation of the original text to oral performance by transforming the prose text into a mixed or completely poetic one, which more closely corresponded to the Nogai epic tradition. The first chapter of “The Fragments...”, the “Dastan of the Places of Assembly and Habitations” from the Berlin handwritten copy, in which part of the text is converted into a quatrain, and the song that V. Kh. Kondaraki heard in the Crimean steppe in 1875 are the examples of such changes of the original text in the Nogai environment. Analysis of the text of the first chapter of “The Fragments from the Nogai Epic” showed that it corresponds in form to the Nogai folk epic poem with a predominant line length of 7–8 syllables and with the classical structure of their division in the form of 4 + 3 and 3 + 2 + 3 / 2 + 3 + 3. The lines are grouped into quatrains, in which even lines are consonant (*abcb dbeb fbgb...*). In accordance with this, the work itself can be considered as a monorhyme. The function of the so-called “redif rhyme” in it is performed by the lexical epiphora *yurtudur*. The content of the first chapter of “Excerpts” allows us to attribute it to the genre of historical songs (*yır*) of the Nogais.

Keywords: “The Fragments from the Nogai Epic”, first chapter, “Daftar-i Chingiz-name”, Berlin handwritten copy, “History of the Tatars”, Nogai epic tradition, lexical epiphora, line, syllable, song

ФОРМА І ЖАНРОВА НАЛЕЖНІСТЬ ПЕРШОГО РОЗДІЛУ “УРИВКІВ З НОГАЙСЬКОГО ЕПОСУ” З РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА “АБУ-Л-ГАЗІ. РОДОВІД ТЮРКІВ”

Н. С. Сейтяг'яєв

Ця стаття є продовженням публікації результатів дослідження першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, який міститься в рукописному збірнику першої третини XIX ст. з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [Абу-л-Гази, *арк. 2–2 зв.*]. Раніше був поданий огляд споріднених з ним текстів і зроблені попередні висновки щодо його походження і генетичних зв'язків. У цій статті публікуються дані щодо жанрової належності та форми зазначеного розділу “Уривків”.

Перша частина “Уривків” записана в рукописі суцільним текстом, без спеціальних знаків і накреслень, які в османських і кримських рукописах традиційно використовуються для виділення рядків поетичного тексту. Єдиним винятком є знак у вигляді трьох крапок, розташованих у формі вершин трикутника, накреслений наприкінці речення “Kırım ıatnıñ yurtıdur” (“Крим – це земля татів”), який навряд чи можна вважати вказівкою на те, що це запис поетичного твору [Абу-л-Гази, *арк.* 2 зв.].

Попереднє порівняння першого розділу “Уривків” з “Розділом, що описує місця зібрань та місця перебування” (“Faşl fî beuânî’l-mecâlis ve’l-mekân”) з анонімного твору кінця XVII ст. “Дафтар-и Чингіз-наме” показало близькість теми, змісту, структури текстів, побудови окремих речень і збігу в них лексичної епіфори *hânıñ yurtıdur / hânning yurtıdur*. Крім того, зважаючи на наявність наприкінці першого розділу “Уривків” даних щодо належності Кубані, Криму, Дунаю та Стамбула, а також на збіг в “Уривках” і берлінському списку “Дафтару” порядку розміщення відповідних частин тексту, було висловлено припущення щодо того, що текст першого розділу “Уривків” являє собою пізнішу переробку, тобто редакцію, відповідного йому розділу “Дафтару” і що “Дастан про місця зібрань та місця перебування” з берлінського рукопису, найімовірніше, був проміжною ланкою між двома зазначеними текстами.

Використання у творі такого художнього засобу, як епіфора, є показником мистецької майстерності автора і вказує на те, що в цьому разі йдеться про художнє мовлення [Літературознавчий словник-довідник 2007, 716]. У класичних ліричних творах літератури мусульманського Сходу такий повтор наприкінці поетичного рядка називається редифом. У таких творах редифа не може бути там, де немає рими, а в епічних творах східної поезії, наприклад у маснаві, редифом не вважаються навіть повтори слів або групи слів після рими [Хотамов, Саримсоков 1979, 254].

Інша ситуація в тюркському народному вірші. Дослідники ногайської поезії зазначають, що в ньому є випадки, коли редиф використовується без рими [Çelik, Kızıldağ 2019, 506]. На думку В. М. Жирмунського, рима в тюркському епосі та ліриці є мимовільним результатом граматичного паралелізму закінчень. У них

смисловий і ритміко-синтаксичний паралелізм веде до подальшого розширення співзвучної частини закінчення поетичного рядка, що, зі свого боку, допускає повторення слів, однакових за своєю структурою, як еквівалента рими. Як приклад широкого використання таких повторень дослідник назвав киргизький епос “Манас” [Жирмунский 1970, 41, 43–44]. Найімовірніше, саме ці повтори слів наприкінці речень в “Уривках” були тією ознакою, завдяки якій М. А. Усманов вважав їх частиною ногайського епосу. Водночас цей науковець, який за три роки до того опублікував велике дослідження, присвячене, зокрема, й “Дафтар-и Чингіз-наме” [Усманов 1972], не помітив схожості між розділами “Уривків” і відповідних їм частин “Дафтару”. Можливо, це сталося через розбіжності у змісті, які існують між ними, зокрема й через наявність в “Уривках” даних щодо Кубані, Криму, Дунаю та Стамбула, яких немає у відповідній частині тексту “Дафтар-и Чингіз-наме”.

Як показало дослідження, відмінною від відповідного розділу “Дафтару” є й жанрова належність першого розділу “Уривків з ногайського епосу”. Її з’ясуванню допомагає повідомлення В. Х. Кондаракі, яке належить до 1875 року. У ньому міститься вказівка на те, що серед степових кримських татар був добре відомий як сам твір “Дафтар-и Чингіз-наме” (принаймні його перший розділ), так і його частина, відображена в першому розділі “Уривків”. У характеристиці, даній дослідником усній народній творчості степових кримських татар (яких він називає “степовими татарами” або “кримськими ногайцями”), є такі рядки:

«З вельми небагатьох, грубих переказів, переведених у казкову форму, вирізняються лише розповіді про походження їх від узбеків, які колись жили в Джагатаї, що справжню назву вони дістали внаслідок прокляття батьків, вираженого словом *неонгай* (*онгай* означає “збагачуйся”, буде щасливий у всьому; частка *ж не* визначає протилежність), тобто “хай переслідує тебе незабезпеченість”; що Чингіз-хан народився від невинної діви, осяяної променем сонця; пам’ятають про Джанібєка і Батия. Про останніх вони співали навіть пісню, яка починалася: “Сарай алд бусараш Батук хан юрти...”»¹ [Хрестоматія... 2004, 493].

¹ Тут і далі переклади українською виконані автором статті.

У цьому повідомленні, частина якого, найімовірніше, запозичена з публікації І. Корніса 1836 року, насамперед привертають увагу відомості щодо розповіді про народження Чингісхана від “невинної діви, осяяної променем сонця”, які, судячи з усього, належать безпосередньо самому В. Х. Кондаракі [Грибовський 2018, 92; Краткий обзор... 1836, 4]. Немає жодного сумніву, що в цьому разі йдеться про “Улемалік Кьорклі, дочку Алтуна-хана, правителя острова Мальта в Середземному морі, яка, будучи невинною, завагітніла від сонячного променя й народила сина, Дуїна Баяна, предка Чингісхана. Розповідь про це міститься в першому розділі “Дафтар-и Чингіз-наме”, який має назву “Розділ дастана про рід Чингіза” (“Faşl-i dâstân-ı nesl-i Cingiz”) [Автобіографія... 1934, 244–255; Усманов 1972, 107; Ivanics, Usmanov 2002, 32–33, 36].

Отже, з повідомлення В. Х. Кондаракі стає очевидно, що степові кримські татари (або частина з них) були знайомі з окремими дастанами, які складають “Дафтар-и Чингіз-наме”. Зважаючи на походження твору з Поволжя або Приуралля, а також на те, що північнокавказькі списки “Дафтару” мають зв’язок з ногайцями, можна припустити, що спостереження В. Х. Кондаракі були зроблені серед частини ногайців, яка, за даними І. Корніса, залишилася в Криму внаслідок двох великих переселень народу. Згідно з даними І. Корніса, які були отримані ним, судячи з усього, від самих ногайців не пізніше ніж у 1836 році, коли були вперше опубліковані його записи, ногайці, залишивши околиці Аккерманна, де вони перебували близько тридцяти двох років після приходу з-за Волги, спочатку перебралися через Крим і протоку Єні-кале на Кубань, а потім через незгоду розділилися на три частини, головна з яких залишилася на Кубані, інша повернулася тим самим шляхом до Бессарабії, а частина залишилася у Криму [Краткий обзор... 1836, 5–6]. Судячи з усього, у цьому разі йдеться про єдисанів і джембойлуків, які переселялися з Кубані до Північного Причорномор’я через Керченську протоку у 20-х роках XVIII ст. [Грибовський 2006, 89–91].

Знайомство зазначеної субетнічної групи степових кримських татар з одним із варіантів “Уривків з ногайського епосу” підтверджує початок пісні, наведений у повідомленні В. Х. Кондаракі.

Це можна побачити з порівняння вказаного уривка з відповідними частинами першого розділу “Уривків” та “Історії татар” ногайсько-татарською мовою, придбаної Ю. фон Клапротом у Моздоці в 1807 році, результат якого наведено далі в таблиці:

Порівняльна таблиця

Пісня “кримських ногайців” (“степових татар”)	Перший розділ “Уривків з ногайського епосу”	“Дастан про місця зібрань та місця перебування” з “Історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом
“Сарай алд бу- сараи Батук хан юрты...” [Хресто- матия... 2004, 493].	“Saray aldı Boz Ağaç Cānbek Hānıñ yurtıdur” [Абу-л- Гази, арк. 2].	“...Sarây aldı Boz Ağaç Kara Hānuñ yurtı, Bora Hānuñ yurtı” [Klaproth 1823, 181, прим. I].

Порівняння показує, що всі три уривки збігаються за формою й відрізняються лише іменами правителів, які в них згадані. Усі вони містять близькі варіанти вказаної вище лексичної епіфори *хан юрти – ħānıñ yurtıdur – ħānuñ yurtı*. З огляду на це можна припустити, що три наведених у таблиці уривки належать до різних варіантів того самого фольклорного твору ногайців. Спотоження топоніма “Боз-Агаш” у формі “Бусараш” в уривку, зафіксованому В. Х. Кондаракі, може бути пов’язане з тим, що краєзнавець, будучи недостатньо добре знайомим із ногайською мовою, записував пісню безпосередньо в момент прослуховування. У будь-якому разі в назві “Бусараш” угадується саме топонім “Боз-Агаш”, згаданий у двох інших текстах.

Характеристика, яку дав твору В. Х. Кондаракі, не залишає сумніву щодо його побутування в усній народній творчості степових кримських татар (“кримських ногайців”) у формі пісні, яка в ногайській мові, як і в степовому діалекті кримськотатарської мови, позначається термінами *йир / джир* [Карданова 2018, 104]. Отже, уривок з пісні, наведений у повідомленні В. Х. Кондаракі, є близьким за змістом до відповідної частини першого розділу “Уривків з ногайського епосу”. З огляду на це, а також на наведені вище відомості щодо лексичної епіфори *ħānıñ yurtıdur*, якою закінчуються більшість речень першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, можна припустити, що він також є письмово зафіксованим текстом пісні.

Неважко помітити, що слова *hānıñ yurtıdur*, які є ознакою ритмічної структури тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” і проходять через нього рефреном, разом із попередніми іменами ханів, переважно дво- або трискладовими, здебільшого складають семи- або восьмискладові рядки. Цікаво також, що частини речень першого розділу “Уривків”, які залишаються після виділення з них імен ханів з епіфорою в окремі рядки, переважно також складаються з семи або восьми складів. Такі семи- та восьмискладові рядки є традиційними для найбільш регулярних форм короткого епічного вірша, зокрема казахського *жіра*, який має спільні витоки з ногайським йиром і, як і ногайський йир, є одним із жанрів, що виникли у спільній для декількох тюркських народів поезії *жірау* [Ахметов 2011, 51, 53; Жаксылыков 2016, 10–11; Жирмунский 1970, 36]. З огляду на це можна припустити, що текст першого розділу “Уривків” має віршовану форму.

Отже, у першому розділі “Уривків” речення, наприкінці яких є зазначені повтори слів, можуть бути легко поділені на два рівні або сумірні ритмічні відрізки, кожен другий з яких (за винятком останніх чотирьох речень) складається з імені правителя, його титулу та слова *yurtıdur*. У більшості речень титул має форму *hānıñ*, що збігається з титулатурою правителів у “Розділі, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингізнаме”. При такому поділі тексту першого розділу “Уривків” лексична епіфора *hānıñ yurtıdur* виступає як так звана “редифна рима”, завдяки якій між собою римується кожен другий рядок у творі, а сам твір може розглядатися як монорим.

Уявлення про перший розділ “Уривків” як про віршовий твір породжує питання щодо його строфічної організації. За словами В. В. Радлова, найбільш поширеною віршовою формою в тюркських народів є чотиривірш [див.: Ахметов 1964, 148]. Зокрема, і в ногайських піснях поетичні рядки зазвичай поєднуються в типові для тюркської поезії чотиривірші, які можна бачити в кошикових, весільних, ліричних, “коротких піснях” (*aytıсах*) [Черкесова 2018, 101, 105, 114, 114]. Тому, зважаючи на загальну кількість рядків першого розділу “Уривків”, які зручно групуються у строфи з чотирьох рядків, а також на фольклорне походження твору, природно припустити, що він складається з чотиривіршів,

у яких співзвучними є парні рядки (*abcb dbeb fbgb...*), як це показано далі:

1. "[2] Tekelik başı Körgürlü (1)
Çingiz Hānıñ yurtıdur. (2)
Yasılı (?) bavrı Kök / Oray (3)
Kerayıt |Oñ| Hānıñ yurtıdur. (4)

2. Cayıq boy[ı] Şarayçık (5)
Özbek / Hānıñ yurtıdur. (6)
Cuye Buye Aq Edil (7)
Ahmed Hānıñ yurtıdur. / (8)

3. |Oqā bile Hān| Kermān (9)
Kāsım Hānıñ yurtıdur. (10)
Şemen bile Tımşadaq (11)
Toktāmış / Hānıñ yurtıdur. (12)

4. Muhammed 'Aṭā Qarlaş Şāh (13)
Sim-Sultān Hānıñ / yurtıdur. (14)
Küyük Qal'a Sağır Köl (15)
Sellem Sultān yurtıdur. (16)

5. / Ağaçlı Irgız, Üç Özān (17)
'Ömer-Hoca Hānıñ yurtıdur. (18)
Bâkī bile / üç hānlık (19)
Sayın Hānıñ yurtıdur. (20)

6. Şarāy aldı Boz / Ağaş (21)
Cānbek Hānıñ yurtıdur. (22)
Çoñğar bile Aqđārḥān (23)
Bedr Sultān Berke Hānıñ yurtıdur. (24)

7. Ağısdan ile Dağıstān (25)
Aḥmed Şāh-/Aḥmed Hānıñ yurtıdur. (26)
Araqıle Qara Terk (27)
Qutlı Timur Hānıñ yurtıdur. (28)

8. / Qazan ile Qara-Su (29)
Sağāli Hānıñ yurtıdur. (30)
Balta, Baraq, Taş Köpür (31)
/ [2 зб.] Badik oğlu Baraq Hānıñ yurtıdur. (32)

9. *Kuban / Fireng yurtıdur.* (33)

Qırım Taṭnıñ yurtıdur. (34)

Duna Urum / yurtıdur. (35)

İslâm-bol Qoştanṭın yurtıdur (36)² [Абу-л-Гази, *арк.* 2–2 зв.].

На користь правомірності поділу твору на катрени свідчить і те, що деякі зі строф являють собою композиційно закінчене ціле, будучи тематично відокремленими від інших. Це стосується, зокрема, сьомого чотиривірша, присвяченого володінням ханів на Кавказі, та останнього, дев'ятого чотиривірша, у якому йдеться про землі інших етносів у Причорномор'ї і Стамбул.

Неважко побачити, що в окремих рядках наведеного вище тексту твору є розбіжності в кількості складів, а також скорочення лексичних повторів наприкінці речень. Останнє стосується рядка *Küyük Kal'a Şağır Köl Sellem Sultān yurtıdur* (строфа 4), де замість титулу “хан” використаний титул “султан”, а також чотирьох рядків останнього чотиривірша (строфа 9), у яких не згадуються імена тюркських правителів і, відповідно, також немає слова *hāniñ*. Унаслідок цього наприкінці вказаних рядків повторюється лише слово *yurtıdur*, що змушує розглядати саме його як редифну риму усього першого розділу “Уривків”.

Судячи з усього, скорочення лексичних повторів *hāniñ yurtıdur* наприкінці окремих речень першого розділу “Уривків” пов'язано з пізнішими змінами в тексті. Зокрема, у рядку, у якому повідомляється про юрт Селлема-султана, могло бути замінено ім'я правителя разом із титулом. Така заміна властива для всіх відомих сьогодні ногайських варіантів тексту відповідного розділу “Дафтар-и Чингіз-наме”, що можна побачити навіть на прикладі одного речення (рядка), наведеного вище в порівняльній таблиці. У його трьох різних варіантах вказані імена різних ханів: *Батук – Джанбек – Кара-хан, Бора-хан*. А наприкінці рядків останньої, дев'ятої строфи першого розділу “Уривків” бракує не лише титулу “хан”, а й згадки тюркських правителів узагалі. Крім того, у ньому, на відміну від інших строф, римуються між собою всі рядки. Все це свідчить про те, що останній чотиривірш,

² Переклад першого розділу “Уривків з ногайського епосу” був наданий у попередній статті, присвяченій його розгляду.

найімовірніше, був доданий до тексту розділу, вже поділеного на катрени, пізніше як окрема строфа.

Отже, відмінність лексичних повторів в останніх чотирьох реченнях першого розділу “Уривків з ногайського епосу” доводить, що вони становлять окрему строфу, додану до твору, який уже мав поетичну форму, пізніше. Це доводить також її відмінність від інших чотиривіршів твору у схемі римування.

Остання строфа, виділена в першому розділі “Уривків”, цікава й з іншого погляду. Три з чотирьох географічних пунктів, зазначених у ній, а саме Кубань, Крим і Дунай, можна пов’язати з місцевостями, у яких перебували ногайці, що залишилися в Криму, згідно з даними І. Корніса, наведеними вище. Якщо додати до цього повідомлені ним відомості про те, що ці ногайці десь за тридцять два роки до поселення поблизу Аккермана прийшли з-за Волги (де був створений і поширений твір “Дафтар-и Чингізнаме”), то можна з дуже великою часткою ймовірності припустити, що саме ці ногайці, які після двох переселень оселилися в Бессарабії, Криму та на Кубані, привезли з собою з-за Волги списки “Дафтару” і що саме серед них з’явилися згадані вище варіанти ногайських редакцій зазначеного розділу з “Дафтару”, зокрема й перший розділ “Уривків з ногайського епосу”.

Використання лише слова *yurtudur* як рими в останньому чотиривірші, доданому до першого розділу “Уривків” пізніше, яке доводить, що виконавці і в інших строфах твору вважали римою тільки це слово, досить важливе з погляду розуміння його жанрової належності. Відокремлення трискладових клаузул наприкінці рядків народно-епічного вірша цезурою є традиційною рисою ногайської поезії, так само як і поезії інших тюркських народів, зокрема казахів та киргизів [Жирмунский 1970, 33]. Це можна побачити в багатьох зразках ногайського пісенного фольклору, зокрема й давнього, наприклад у піснях з дастана “Едіге Кубугул” (*шетине – куйдырган – курдырган – жыйдырган – жыйдырып – басында – астында* та ін.) [Черкесова 2018, 254–255]. У казахському жирі, спорідненому з ногайським йиром, таку особливість зазначив З. А. Ахметов, за словами якого “для збереження легкого, стрімкого темпу мови в жирі потрібно, щоб наприкінці рядка завжди стояло саме трискладове слово або поєднання слів,

інакше ритм вірша буде порушений” [Ахметов 2011, 53]. Та сама особливість властива й першому розділу “Уривків з ногайського епосу” (*Körgürlü – Kök Oray – Şarayçık – Ak Edil* та ін.). Трискладова рима “*yurtudur*” якнайкраще підходить для збереження зазначеної особливості. Отже, наявність трискладових клаузул наприкінці усіх рядків твору, включно й з тими, що римуються між собою, підтверджує його належність до ногайського народно-епічного вірша.

Як показує аналіз запропонованого варіанта віршованого тексту першого розділу “Уривків”, більшість поетичних рядків, виділених у ньому, – це семискладовики, розділені на два напіввірші, розділені цезурою, у яких структура розподілу складів має форму 4 + 3. Такими є 21 рядок із 36. До них можна додати також рядки, у яких зазначений розмір видається порушеним на письмі, але які насправді мало відрізняються від інших під час виконання, зважаючи на різницю між орфографією запозичених імен та їхньою вимовою в розмовній формі. Наприклад, у вірші *Muhammed ‘Atā Karlaş Şâh* спільне мусульманське ім’я арабського походження *Muhammed* у ногайській вимові набуває форм *Мамбет*, *Манбет* або *Мамет*, як у прикладі від А. С. Султанбекова з аулу Еркен-Халк Адиге-Хабльського району Карачаєво-Черкесії, наведеному в дослідженні А. А. Черкесової: *Маметтинъ умметине шарамазан* (“Уммі Мухаммеда – шах-рамазан”) [Сводный словарь... 2012, 369; Черкесова 2018, 246]. З огляду на це вказаний рядок може бути відтвореним під час виконання у формі *Mamet ‘Atā Karlaş Şâh*, яка відповідає структурі поділу на окремі групи рядків 4 + 3. Зазначений розмір вірша є характерним для пісень (йирів) ногайського дастана й зустрічається також в окремих строфах обрядових, козацьких та ліричних пісень ногайців [Черкесова 2018, 105, 145–146, 150, 153].

Другими за частотою використання в тексті першого розділу “Уривків” є восьмискладові рядки зі структурою поділу на окремі групи складів 3 + 2 + 3 (*Toqtāmiş Hānıñ yurtudur*; *Sim-Sultān Hānıñ yurtudur*). Усього таких рядків дев’ять. Це також поширений у тюркській поезії віршовий розмір [Ахметов 1964, 57]. Семи- та восьмискладові рядки разом формують основний ритмічний малюнок першого розділу “Уривків з ногайського епосу” (31 із 36).

Поряд із традиційними семи- та восьмискладовими рядками в першому розділі “Уривків” є також рядки з відмінною кількістю складів і структурою їхнього поділу. У двох випадках визначений розмір $4 + 2 + 3$ (*Qutlı Timur Hāniñ yurtıdur*; ‘Ömer-Hoca Hāniñ yurtıdur). Зважаючи на особливості фонетики ногайської мови і характерне для неї явище елізії при зіткненні голосних звуків, до цих двох випадків може бути доданий також рядок *Ahmed Şâh-Ahmed Hāniñ yurtıdur*. Наявне в ньому ім’я *Şâh-Ahmed* у розмовній ногайській мові промовляється як *Samet* (*Samet* < *Sa-Amet* < *Şâh-Ahmed*; пор. *Satemir* < *Şah-Temir* [Сводный словарь... 2012, 370]). Отож рядок під час виконання, найімовірніше, мав форму *Amet Samet Hāniñ yurtıdur* ($4 + 2 + 3$). На поширення такого вияву елізії в казахському короткому епічному вірші (жирі) звернув увагу З. Ахметов [Жирмунский 1970, 35]. Двічі в першому розділі “Уривків” повторюються рядки зі структурою $4 + 4 + 3$ (*Bed[i]r Sulţān Berke Hāniñ yurtıdur*; *Badik oğlu Barağ Hāniñ yurtıdur*) і $3 + 3 + 3$ (*Kerayıt |Oñ| Hāniñ yurtıdur*; *İslām-bol Qoştanñın yurtıdur*).

Наявність у ногайському вірші відступів від найбільш поширеної кількості складів у поетичних рядках є досить поширеним явищем. Як зауважив В. М. Жирмунський, тюркський епічний вірш ніколи не буває цілком рівноскладовим. За його словами, в епічному жирі, для якого основною є довжина рядків у 7–8 складів, можна спостерігати як коротші, так і довші рядки, довжиною в 9, 10 і 11 складів [Жирмунский 1970, 36].

Дослідниця ногайського пісенного фольклору А. А. Черкесова на прикладі козацьких пісень, у яких зустрічаються рядки довжиною від семи-восьми ($4 + 3$; $3 + 4$; $4 + 4$; $3 + 5$) до дев’яти ($5 + 4$), десяти ($3 + 4 + 3$) та одинадцяти ($3 + 4 + 4$) складів, показує, що нестабільність віршів в усній народній творчості ногайців за протяжністю та принципами членування рядків може бути пов’язана з потребою в деталізації ключових моментів оповідання. Оскільки поетичні твори ногайців, як і жир казахів, не декламувалися, а виконувалися речитативним наспівом, відмінність у структурі віршів не приводила до зміни загальної мелодії виконання за рахунок використання такого прийому поетичної рецитації, як перехід від ритмічно виразної вимови слів до швидкої,

яка переходить у скоромовку [Ахметов 2011, 236–240; Черкесова 2018, 136].

Отже, відмінність від загальної довжини в 7–8 складів у п'яти рядках може бути пов'язана з потребами в деталізації оповідання першого розділу “Уривків з ногайського епосу”. Однак не можна виключати також інших можливих шляхів появи в ньому довгих за кількістю складів рядків. Наприклад, можна звернути увагу на те, що у другому розділі “Уривків з ногайського епосу” в київському рукописі поряд або над іменами правителів у тексті додані імена кримських ханів і султанів (принців) династії Гіреїв [Абу-л-Гази, *арк. 2 зв. – 3*]. Якщо припустити, що в протографі першого розділу “Уривків” біля деяких імен також були подібні дописи й що під час копіювання вони були включені безпосередньо в текст, то наведені вище приклади довгих рядків могли мати й такий первинний вигляд:

1) [4] *Kerayıt* |Oñ| *Hāniñ yurtıdur* (3 + 3 + 3) < *Kerayıt Hāniñ yurtıdur* (3 + 2 + 3);

2) [18] *‘Ömer-Hoca Hāniñ yurtıdur* (4 + 2 + 3) < *‘Ömer Hāniñ yurtıdur* або *Hoca Hāniñ yurtıdur* (в обох випадках 4 + 3);

3) [24] *Bed[i]r Sulṭān Berke Hāniñ yurtıdur* (4 + 4 + 3) < *Berke Hāniñ yurtıdur* (4 + 3);

4) [28] *Ḳutlı Timur Hāniñ yurtıdur* (4 + 2 + 3) < *Ḳutlı Hāniñ yurtıdur* або *Timur Hāniñ yurtıdur* (4 + 3);

5) [32] *Badik oğlu Baraḳ Hāniñ yurtıdur* (4 + 4 + 3) < *Baraḳ Hāniñ yurtıdur* (4 + 3).

Не виключено, що в рядку *Kerayıt Hāniñ yurtıdur* під час виконання відбулося інше фонетичне явище, яке виділив у казахському жирі З. Ахметов, – випадіння слабкого ненаголошеного голосного (надкороткого звука /i/, /и/) всередині слова [Жирмунский 1970, 36]. У цьому разі ім'я *Kerayıt* могло промовлятися виконавцем у формі *Kerayt*, а весь рядок – мати типовий для ногайського йиру складовий ритм (тобто ритм промовляння складів під час співу) 4 + 3.

Винятком є останній рядок твору – *İslām-bol Ḳoṣṭanṭīn yurtıdur* (3 + 3 + 3). Тут справді можна припустити деталізацію ключового моменту оповідання. Водночас не можна відкидати можливість того, що під час виконання пісні ногайцями замість книжної

назви столиці Османської імперії *İslâmbol* ними використовувалася її більш поширена і звична для народу форма *Istambıl* (< *İstanbul*). У цьому разі могло відбуватися щось подібне до ще одного фонетичного явища, виділеного З. Ахметовим у казахському жирі, – відпадання слабкого ненаголошеного початкового голосного звука /i/, /и/. Щоправда, в З. Ахметова йдеться про випадки, коли вказані голосні передують приголосним звукам /p/ і /л/. Однак з огляду на приклади, які ілюструють це явище (*лайық* – *ылайық*, *рахат* – *ырахат*), можна припустити, що йдеться про втрату протетичних голосних звуків у запозичених словах [Жирмунский 1970, 36]. Те саме відбувається й у разі з назвою *Истамбил* (*Istambıl*). Те, що в розмовній мові ногайців випадіння звука /и/ на її початку було звичайним явищем, підтверджується наявністю в сучасному словнику ногайської мови таких зразків зоологічної та ботанічної номенклатури, як *стамбыл-куьпелек* (зоол. бабка) і *стамбыл-ногыт* (бот. рицина) [Ногайско-русский словарь 1963, 308]. В обох випадках першим компонентом складного слова є назва *Стамбил*, яка походить від форми *Истанбил*, з випадінням звука /и/ на початку. Якщо припустити, що під час виконання пісні замість книжної форми назви османської столиці *Ісламбол* використовувався її розмовний народний варіант, то зазначений рядок мав набути форми *Stambıl Qoştanñın yurtudur*, яка являє собою восьмискладовик зі структурою складів 2 + 3 + 3, властивою для тюркського вірша [Жирмунский 1970, 35].

Отже, аналіз форми першого розділу “Уривків з ногайського епосу” показує, що вона відповідає традиційному ногайському йиру. Зважаючи на це, можна припустити, що в київському рукописі зафіксований один з варіантів пісні, яку в 1875 році ногайці виконали в Криму для В. Х. Кондаракі. Майже досконала структура поділу рядків на склади в першому розділі “Уривків”, яка відповідає класичній структурі семи-восьмискладових рядків ногайського йиру, дає змогу говорити про те, що він значно новіший за часом створення, ніж старі, архаїчні героїчні пісні-жири, у яких вірш дедалі менш рівноскладовий [Жирмунский 1970, 36]. Якщо додати до цього те, що два розділи “Уривків”, включені в умовну “ногайську” частину київського рукописного збірника, розділені між собою явно книжним позначенням арабського походження “*faşl*” (“розділ”) і йдуть один за одним в тому ж порядку,

що й у берлінському списку “Чингіз-наме”, то стає зрозуміло, що в першому розділі “Уривків” ми, найімовірніше, маємо справу з пізнішою переробкою тексту “Дастана про місця зібрань та місця перебування” з берлінського списку “Чингіз-наме” або однойменного дастана з рукопису “Історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом на Північному Кавказі, що побутували серед ногайців. Зважаючи на зміни, які при цьому були зроблені в тексті твору, можна припустити, що вказана редакція тексту була виконана серед ногайців на Північному Кавказі або в Північному Причорномор’ї.

Варіанти тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, відомі сьогодні в мові оригіналу, також мають наприкінці речень лексичні повтори, які частково або повністю збігаються з лексичною епіфорою першого розділу “Уривків з ногайського епосу”: *hān-ning yurtı-dur* (“Дафтар-и Чингіз-наме”), *hānıñ/hānnıñ yurtı* (“Дастан про місця зібрань та місця перебування” з берлінського списку “Чингіз-наме”) і *hānıy yurtı* (“Дастан про місця зібрань та місця перебування” з “Історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом) [Čingiznâme, арк. 13 зв. – 14; Ivanics, Usmanov 2002, 89–90, 250, 285–286; Klaproth 1823, 181, прим. 1]. Водночас аналіз форми трьох названих текстів змушує сумніватися в тому, що вони виконувалися як загальноетнічні епічні пісні, традиція яких в основних характеристиках (ладо-метричний бік, принцип формотворення, особливості інтонування та механізм передачі виконавчої традиції) зберігала єдність у різних субетнічних групах ногайців [Черкесова 2018, 141]. Це важко сказати навіть про “Дастан” з “Історії татар”, придбаної Ю. фон Клапротом, незважаючи на те що він містить рядок, близький за змістом до уривка з пісні кримських ногайців, наведеного В. Х. Кондараки (див. Порівняльну таблицю), і про “Дастан” з берлінського манускрипту “Чингіз-наме”, у тексті якого останні чотири рядки виділені традиційними для рукописів надкресленнями червоним чорнилом у формі чотири-вірша:

Açdarğan Temer Qutlı Hān-nıñ yurtı.

Oñ Köl Bedr Sultān / Berki Hān-nıñ yurtı.

Qazan Şiḡ-‘Ali Hān-nıñ yurtı.

Ziya ṭamağı Bolad / Hān-nıñ yurtı [Čingiznâme, арк. 14].

У цьому чотиривірші три одинадцятискладових рядки не можуть бути поділені цезурами на звичайні для тюркського народного вірша групи складів у формі $4 + 4 + 3$. У перших двох рядках можна припустити групування складів у формі $3 + 4 + 4$. Дослідниця музичного фольклору ногайців А. А. Черкесова наводить приклади такого членування рядків у козацьких піснях ногайців. Зустрічаються серед них і рядки з членуванням $5 + 4$, якому, можливо, відповідає третій рядок вказаного чотиривірша. Прикладів, які б відповідали останньому рядку чотиривірша довжиною в 11 складів з імовірним членуванням на склади у формі $5 + 2 + 4$, дослідниця не наводить, але наявність рядків із членуванням $5 + 4$ доводить можливість такого поділу. У цьому разі можна припустити пристосування зазначеного уривка під час виконання під відомий виконавцю наспів. Найімовірніше, йдеться про одну з козацьких пісень, яку дослідниця зараховує до ліро-епічного пісенного жанру [Черкесова 2018, 104, 150, 151].

Аналіз можливого поділу вказаних текстів на поетичні рядки показує, що в жодному з них традиційні для героїчних пісень 7–8-складові рядки не є основними. Ба більше, у “Даftar-и Чингіз-наме” і “Дастані про місця зібрань та місця перебування” з рукопису Берлінської національної бібліотеки семи- та восьмискладових рядків немає, а у 18 рядках, на які можна поділити “Дастан” з “Історії татар”, семискладові рядки зустрічаються лише тричі, а восьмискладові – двічі. Основу ж цих текстів становлять рядки довжиною від 10 до 12 складів, а також більш короткі (дев’ятискладові) та довші (13–18-складові). При такому поділі на рядки вказані тексти виявляються ближчими до ліро-епічних жанрів ногайського пісенного фольклору, зокрема до козацьких пісень, як було показано вище, що в теорії допускає виконання їх окремими співаками під відомі їм наспіви. Водночас вони відрізняються від героїчних пісень ногайців, одним із прикладів яких є пісня “Едіге (Кубугул)”, яка виконується ногайцями і в наші дні. Основу її тексту становлять рядки з традиційною для епічних пісень довжиною 7–8 складів (загальною кількістю 31), окрім яких у ній є рядки (усього 20) довжиною 6, 9, 10, 11, 12, 13 і 15 складів.

Отже, тема “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, присвяченого перерахуванню місць перебування золотоординських і ногайських правителів, і наявність у ньому лексичної епіфори показують, що цей розділ, найімовірніше, походить від тюркської епічної пісні, можливо, від однієї з історичних пісень ногайців (за класифікацією Б. Б. Карданової та Л. Н. Хубієвої [Карданова, Хубиева 2017, 80]). Водночас особливості форми цього розділу, а також форми його варіантів, які походять із ногайського середовища, свідчать про те, що вони являють собою перероблений текст, форма якого відрізняється від традиційної форми тюркського епічного вірша. Ба більше, однотипна побудова речень (синтаксичний паралелізм) і наявність лексичних повторів наприкінці речень, поєднані з неможливістю виділення в них поетичних рядків із традиційною для епічної ногайської пісні довжиною та членуванням рядків на групи складів за традиційними для ногайського пісеного фольклору схемами, дають підстави охарактеризовати вказані тексти як ритмічну прозу.

Як свідчить позначення останніх чотирьох речень “Дастана про місця зібрань та місця перебування” з рукопису Берлінської національної бібліотеки як чотиривірша, у процесі побутування “Дафтар-и Чингіз-наме” серед ногайців відбувався процес пристосування тексту розділу до традицій народної словесності. Саме ці процеси привели в підсумку до появи його редакцій у формі тюркських епічних пісень, одним із варіантів якої є текст першого розділу “Уривків з ногайського епосу”.

Головною, але не єдиною причиною, яка спонукала ногайських виконавців до змінення первісної форми вказаного розділу “Дафтару”, найімовірніше, були явні ознаки його походження від тюркської епічної пісні у вигляді лексичних повторів наприкінці речень. Другою, не менш важливою причиною прагнення до переробки прозових або змішаних за формою (як у берлінському рукописі) варіантів “Дастана про місця зібрань та місця перебування” зі складу писемної пам’ятки історичної тематики на поетичний твір, найімовірніше, було те, що списки “Дафтар-и Чингіз-наме” та їхні окремі розділи, зафіксовані в рукописних збірниках, серед ногайців використовувалися не лише для читання

вголос, а й як допоміжний текст для розповіді напам'ять. Уявлення про те, як писемні твори читали вголос, дає розповідь Евлії Челебі про прослуховування на зібранні кримського хана Аділь-Гірея (1666–1671) “Історії Тохта Бая”, яку її власник (імовірно, ногаєць)³, Емрем Аталик, носив із собою за пазухою [Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi 1928, 42; Günümüz Türkçesiyle... 2011, 39]. Про усне виконання писемного твору свідчить і повідомлення В. Х. Кондаракі, наведене вище.

З огляду на стійку традицію усної народної творчості ногайців можна припустити, що, незважаючи на наявність рукописних текстів зазначених дастанів з ногайських списків “Дафтар-и Чингіз-наме”, головна роль у їхньому поширенні серед народу належала усному виконанню. Це підтверджує свідчення дослідника тюркської літератури та фольклору П. А. Фалева про вплив, який мало видання в 1883 році М. Османовим збірки ногайсько-кумицьких пісень на розвиток усної традиції ногайців. За його словами, внаслідок розповсюдження цієї книги окремі пісні, які містяться в ній, вивчалися напам'ять для усного виконання [Фалев 1916, I]. Найімовірніше, щось подібне трапилося й у разі з виконанням зазначених дастанів з ногайських списків “Дафтар-и Чингіз-наме”. Народні виконавці розповідали окремі розділи твору, спираючись на рукописний текст твору, як це було під час прослуховування В. Х. Кондаракі в 1875 році. Водночас вони, найімовірніше, намагалися вдосконалити форму дастана, у якому відчували поетичну основу, завдяки наявності лексичної епіфори, для того щоб “розбавити” монотонність читання або усної розповіді піснею. У певній локальній групі ногайців це вдосконалення торкнулося лише окремих уривків “Дастана про місця зібрань та місця перебування”, як-от, наприклад, останніх чотирьох речень у тексті берлінського рукопису. В іншій групі виконавці могли намагатися виконати наявні або трохи змінені під час виконання тексти “Дастанів про місця зібрань та місця перебування” під відомі їм наспіви, наприклад наспіви ногайських козацьких пісень, довжина рядків яких значною мірою збігалася

³ Про це докладніше написано в одній з попередніх статей, присвячених особливостям мови “Стислої історії кримських ханів”, яка здана для публікації.

з довжиною речень вказаних дастанів. А хтось пішов ще далі, повністю перетворивши прозаїчний текст зазначених дастанів на історичну пісню, як це відбулося в разі з першим розділом “Уривків з ногайського епосу”.

Наскільки стійкою була традиція усної народної творчості в ногайців на Північному Кавказі, засвідчує той факт, що ще у ХХ ст. в усіх місцях традиційного проживання ногайців на Північному Кавказі була значна кількість співаків-поетів (*йипрау*). Це свідчить про те, що, незважаючи на досить раннє поширення в культурі ногайців писемності та письмового тексту, чому сприяли прийняття ісламу та виникнення державності, Ногайської орди, процес дефольклоризації словесності, який, за словами С. Ю. Неклюдова, повністю завершується з появою друкарства, у ногайському суспільстві затягнувся на декілька століть [Неклюдов 1994, 2; Черкесова 2018, 133]. Отже, ще однією причиною переробки прозаїчного тексту розділу з “Дафтар-и Чингіз-наме” на епічну пісню серед ногайців могло бути те, що для народу в масі збереження пам’яті про історичне минуле саме у формі історичних пісень залишалося більш традиційним, ніж її передача шляхом читання або переповідання письмово зафіксованих прозових текстів історичного змісту.

З характеру змін у першому розділі “Уривків з ногайського епосу” можна зробити висновок, що в культурі ногайців трапилася ситуація, описана С. Ю. Неклюдовим, коли в умовах збереження у книжній словесності багатьох спільних рис зі словесністю усною (брак чи слабка виразність авторського початку, вільна видозміна тексту попередника, можливість варіювання твору в рукописній традиції та орієнтація текстів на їхнє прочитання вголос, на живе звучання) «письмовий текст служить ніби “розповідним лібрето”, свого роду мнемонічною підмогою, і в цьому разі виконання, яке спирається на нього, зовсім не тотожне його буквальному прочитанню» [Неклюдов 1994, 3]. Внаслідок взаємодії двох традицій, як зазначає Б. Б. Карданова, характеризуючи ногайський пісенний фольклор, “відбуваються взаємовплив та взаємозбагачення фольклору та опусної (авторської. – Н. С.) культури. Авторські тексти та наспіви пишуться під впливом фольклорних традицій, а багато авторських

творів адаптуються в народі й згодом набувають статусу фольклорних творів” [Карданова 2013, 68–69]. Усе це цілком справедливо може стосуватися й першого розділу “Уривків”.

Отже, проведене дослідження дає змогу дійти таких висновків стосовно форми першого розділу “Уривків з ногайського епосу”:

1. Аналіз форми першого розділу “Уривків з ногайського епосу” підтверджує припущення щодо того, що він є редакцією тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”. Про його появу значно пізніше за “Дафтар-и Чингіз-наме” в Північному Причорномор’ї свідчить додання до нього відомостей про належність Дунаю, Кубані, Криму та Стамбула.

2. Дослідження показало, що проміжною ланкою між “Розділом, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме” й першим розділом “Уривків” міг бути не лише берлінський рукопис, у якому частини тексту, відповідні двом розділам “Уривків з ногайського епосу”, йдуть у тому ж порядку, що і в “Уривках”, а й “Історія татар”, яку Ю. фон Клапрот придбав у Моздоці. Про можливість цього свідчить те, що “Дастан про місця зібрань та місця перебування” із зазначеної “Історії татар”, як і перший розділ “Уривків”, містить речення, близьке за змістом до рядка з пісні, яку В. Х. Кондаракі почув від ногайців у Криму в 1875 році. У відповідному розділі “Дафтару” і дастані з берлінського рукопису “Чингіз-наме” подібного речення немає.

3. Редакція тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, представлена в першому розділі “Уривків з ногайського епосу”, так само як і інші два ногайські варіанти цього розділу “Дафтару”, з’явилася внаслідок адаптації первинного тексту до усного виконання в ногайському середовищі.

4. Адаптація тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме” до усного виконання ногайськими розповідачами привела до змін у його формі, вияви яких можна побачити у виділенні графічними засобами чотиривірша в тексті “Дастана про місця зібрань та місця

перебування”, а також у пісні, яку В. Х. Кондаракі почув у кримському степу в 1875 році. Перший розділ “Уривків” також є одним із результатів таких змін зазначеного розділу з “Дафтару” у формі.

5. Аналіз тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” показав, що він складається з поетичних рядків, які мають наприкінці трискладові клаузули. Більшість цих рядків мають довжину 7–8 складів із класичною структурою членування цезурами у формі 4 + 3 та 3 + 2 + 3 / 2 + 3 + 3. Вони групуються в катрени, у яких співзвучні парні рядки (*abcb dbeb fbgb...*), через що сам твір може розглядатися як монорим. Функцію так званої “редифної рими” в ньому виконує лексична епіфора *yurtidur*. Усе це свідчить про те, що перший розділ “Уривків” за формою відповідає ногайському народно-епічному віршу.

6. За формою та змістом перший розділ “Уривків з ногайського епосу” може бути зарахований до жанру історичних пісень (йирів) ногайців. Це дає змогу припустити, що в період, коли з’явилася ця редакція “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме” (раніше середини XVIII ст. [Сейтяг’яєв 2021, 121]), цей жанр залишався однією з основних форм збереження пам’яті ногайців про історичне минуле свого народу.

ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Гази. *Родословная тюрок*, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. V, од. зб. 3780.

Автобиография Тимура (1934), *Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темире*; пер. с тюркского и джагатайского языков, вступ. статья и комм. В. А. Панова, Academia, Москва.

Ахметов З. А. (1964), *Казахское стихосложение (Проблема развития стиха в дореволюционной и современной поэзии)*, Издательство “Наука”, Алма-Ата.

Ахметов З. А. (2011), *Казахское стихосложение (Проблема развития стиха в дореволюционной и современной поэзии)*, “Қазақ университеті”, Алматы.

Грибовский В. В. (2018), “Даниэль Шлаттер и Иоганн Корнис: дружба, вражда, тексты”, *Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований*, Вып. 9, с. 87–99.

Грибовський В. В. (2006), *Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя.

Жаксылыков А. Ж. (2016), *Методика и методология изучения поэтики и эстетики казахских и ногайских жырау. Международнй научно-методический семинар “Русский язык и литература в современном образовательном пространстве: теория, практика, методика”*, “Қазақ университеті”, Алматы, с. 9–19.

Жирмунский В. М. (1970), “О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха”, в: *Тюркологический сборник. 1970*, Издательство “Наука”. Главная редакция Восточной литературы, Москва, с. 29–68.

Карданова Б. Б. (2018), «Музыкальный фольклор крымских ногайцев (по материалам Ф. А. Алиева “Антология крымскотатарской народной музыки”»)», в: *Инновации в науке и практике. Сборник статей по материалам XIII международной научно-практической конференции*, Уфа, с. 103–107.

Карданова Б. Б. (2013), «Музыкальный фольклор ногайцев “классического” периода», в: *Альманах современной науки и образования*, № 3 (70), Грамота, Тамбов: с. 68–69, режим доступа: https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2013_3_18.pdf (дата звернення: 14.08.2022).

Карданова Б. Б., Хубиева Л. Н. (2017), “Жанровый состав вокального фольклора кубанских ногайцев”, в: *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, № 12 (86): в 5-ти частях, Ч. 3, Грамота, Тамбов, с. 78–81, режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2017/12-3/17.html (дата звернення: 14.08.2022).

“Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии” (1836), *Телескоп*, Часть XXXIII, с. 3–23, 210–230, 269–297.

Літературознавчий словник-довідник (2007), Видавничий центр “Академія”, Київ.

Неклюдов С. Ю. (1994), “О слове устном и книжном”, *Живая старина*, № 2, с. 2–3.

Ногайско-русский словарь (1963), сост. С. А. Калмыкова (сост.); под ред. Н. А. Баскакова, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа (2012), Отв. ред. Р. Ю. Намитокова, Издательство “ФЛИНТА”, Издательство “Наука”, Москва.

Сейтяг’яев Н. С. (2021), «До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ», *Східний світ*, № 2, с. 103–144. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103> Усманов М. А. (1972), *Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.*, Издательство КГУ, Казань.

Фалев П. Ф. (1916), “Записи произведений народной словесности у ногайцев Ставропольской губ[ернии] в связи с ранее опубликованным материалом”, *Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества*, Т. 23 (1915), с. V–VI.

Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. (1979), *Адабиётшунослик терминларнинг русча-ўзбекча изоҳли лугати*, “Ўқитувчи”, Тошкент.

Хрестоматія з етнічної історії та традиційної культури стародавнього населення Криму (2004), *Частина перша. Мусульмани: кримські татари, кримські цигани*; ред.-укл. М. А. Араджионі, О. Г. Герцен, Таврія-Плюс, Сімферополь.

Черкесова А. А. (2018), *Музыка устной традиции ногайцев Северного Кавказа: этнический и территориальный аспекты*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Специальность 17.00.02 – Музыкальное искусство, Ростов-на-Дону.

Çelik M., Kızıldağ S. H. (2019), “A Research on Şins in Nogay Turks Living in Ankara and Konya”, *Folklor / Edebiyat*, Vol. 25, No. 99, pp. 501–10.

Çingīznāme. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Germany. Diez A quart. 137.

Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi (1928), in 10 vols, Vol. 8, İstanbul.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova (2011), S. A. Kahraman (Prep.), in 10 vols, Vol. 8, Part 1, İstanbul.

Ivanics M., Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmā). I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles)*, Szeged.

Klaproth J. (1823), *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, in 2 vols, Vol. 1, Paris.

REFERENCES

Abu-l-Gazi. “Rodoslovnaya tyurok”, in *Instytut rukopysu Natsional’noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads’koho*, Found V-3780 “Odes’ke tovaristvo istorii ta starozhitnostey”. (In Ottoman Turkish, Azerbaijani, Chagatai, Nogai, Kumyk and Crimean Tatar).

Avtobiografiia Timura. Bogatyrskiiie skazaniia o Chingis-khane i Aksak-Temire (1934), Translation from Turkic and Jagatai languages; V. A. Panov (introduction and comments), Academia, Moscow. (In Russian).

Akhmetov Z. A. (1964), *Kazakhskoie stikhoslozheniie (Problema razvitiia stikha v dorevoliutsionnoi i sovremennoi poezii)*, Izdatel’stvo “Nauka”, Alma-Ata. (In Russian).

Akhmetov Z. A. (2011), *Kazakhskoie stikhoslozheniie (Problema razvitiia stikha v dorevoliutsionnoi i sovremennoi poezii)*, “Qazaq universiteti”, Almaty. (In Russian).

Zhaksylykov A. Zh. (2016), “Metodika i metodologiiia izucheniia poetiki i estetiki kazakhskikh i nogayskikh zhyrau”, in *Mezhdunarodnyi nauchno-metodicheskii seminar “Russkii yazyk i literatura v sovremennom obrazovatel’nom prostranstve: teoriiia, praktika, metodika”*, “Qazaq universiteti”, Almaty, pp. 9–19. (In Russian).

Zhirmunskii V. M. (1970), “O nekotorykh problemakh teorii tiurk-skogo narodnogo stikha”, in *Tiurkologicheskii sbornik. 1970*, Izdatel’stvo “Nauka”, Glavnaia redaktsiia Vostochnoi literatury, pp. 29–68. (In Russian).

Gribovskii V. V. (2018), “Daniel’ Shlatter i İogann Kornis: druzhba, vrazhda, teksty”, in *Knizhnoie delo na Severnom Kavkaze: metody*,

istochniki, opyt issledovaniï, Vypusk 9. Sbornik statiei. Rostov-na-Donu, pp. 87–99. (In Russian).

Gribovs'kyi V. V. (2006), *Nohais'ki ordy Pivnichnoho Prychor-nomor'ia u XVIII – na pochatku XIX stolitt'ia*. Disertatsiia na zdobut-tia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Zaporizhzhia. (In Ukrainian).

Kardanova B. B. (2018), “Muzykal'nyi fol'klor krymskikh no-gaitsev (po materialam F. A. Aliieva “Antologiiia krymskoi narodnoi muzyki””, in *Innovatsyi v nauke i praktike. Sbornik statei po materia-lam XIII mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*, Ufa, pp. 103–7. (In Russian).

Kardanova B. B. (2013), “Muzykal'nyi fol'klor nogaitsev ‘klas-sicheskogo’ perioda”, *Al'manakh sovremennoi nauki i obrazovaniia*, No. 3 (70), Gramota, Tambov, pp. 68–9, available at: https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2013_3_18.pdf (accessed Au-gust 14, 2022). (In Russian).

Kardanova B. B. and Khubiieva L. N. (2017), “Zhanrovyi sos-tav vokal'nogo fol'klora kubanskikh nogaitsev”, in *Istoricherskiie, filosofskiie, politicheskiiie i iuridicheskiiie nauki, kul'turologiia i iskusstvovedeniie. Voprosy teorii i praktiki*, No. 12 (86): in 5 parts, Part 3, Gramota, Tambov, pp. 78–81, available at: www.gramota.net/materials/3/2017/12-3/17.html (accessed August 14, 2022). (In Rus-sian).

“Kratkiy obzor polozheniia nogaiskikh tatar, vodvorsonnykh v Melitopol'skom uiezde Tavricheskoi gubernii” (1836), *Teleskop*, Part XXXIII, 1836, pp. 3–23, 210–30, 269–97. (In Russian).

Literaturoznachnyi slovnyk-dovidnyk (2007), Vydavnychiy tsentr “Akademiia”, Kyiv. (In Ukrainian).

Nekliudov S. Yu. (1994), “O slove ustnom i knizhnom”, *Zhivana starina*, No. 2, pp. 2–3. (In Russian).

Nogaysko-russkiy slovar' (1963), compiled by S. A. Kalmykova, ed. by N. A. Baskakov, Gosudarstvennoie izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei, Moscow. (In Russian).

Svodnyi slovar' lichnykh imion narodov Severnogo Kavkaza (2012), R. Yu. Namitokova (editor-in-chief). Izdatel'stvo “Flinta”, Izdatel'stvo “Nauka”, Moscow. (In Russian).

Seityagyaev N. S. (2021), “Do pytannya atrybutsiyi rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tyurkiv’ iz zibrannya IR NBUV”,

Shidnij svit, No. 2, pp. 103–144. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103> (In Ukrainian).

Usmanov M. A. (1972), *Tatarskiie istoricheskiie istochniki XVII–XVIII vv.*, Izdatel'stvo KGU, Kazan' (In Russian).

Falev P. F. (1916), “Zapisi proizvedenii narodnoi slovesnosti u nogaitsev Stavropol'skoi gub[ernii] v sviazi s raneie opublikovannym materialom”, *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, T. 23 (1915), pp. V–VI. (In Russian).

Khotamov N. and Sarimsoqov B. (1979), *Adabiyotshunoslik terminlarning ruscha-o'zbekcha izokhli lughati*, “O'qituvchi”, Toshkent. (In Uzbek).

Khrestomatiia z etnichnoi istorii ta traditsiinoi kul'tury starodavn'oho naseleonn'a Krymu. Chastyna persha. Musul'many: kryms'ki tatary, kryms'ki tsygany (2004), M. A. Aradzhioni, O. H. Hertsen (editor-compiler), Tavriia-Plius, Simferopol. (In Russian).

Cherkesova A. A. (2018), *Muzyka ustnoi traditsii nogaitsev Severnogo Kavkaza: etnicheskii i territorial'nyi aspekty*, Dissertatsiia na soiskaniie uchenoi stepeni kandidata iskusstvovedeniia, Spetsial'nost' 17.00.02 – Muzykal'noie iskusstvo, Rostov-na-Donu. (In Russian).

Çelik M. and Kızıldağ S. H. (2019), “A Research on Şins in Nogay Turks Living in Ankara and Konya”, *Folklor / Edebiyat*, Vol. 25, No. 99, pp. 501–10.

Çingiznâme. *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz*, Berlin, Germany. Diez A quart. 137. (In Nogai).

Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi (1928), in 10 vols, Vol. 8, İstanbul. (In Ottoman Turkish).

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağistan, Kalmukistan, Saray, Moskova (2011), S. A. Kahraman (prep.), in 10 vols, Vol. 8, Part 1, İstanbul. (In Turkish).

Ivanics M. and Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmā). I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles)*, Szeged. (In Chagatai and German).

Klaproth J. (1823). *Voyage au mont Caucase et en Géorgie*, in 2 vols, Vol. 1, Paris.

Н. С. Сейтяг'яєв

**ФОРМА І ЖАНРОВА НАЛЕЖНІСТЬ ПЕРШОГО РОЗДІЛУ
“УРИВКІВ З НОГАЙСЬКОГО ЕПОСУ”
З РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА
“АБУ-Л-ГАЗІ. РОДОВІД ТЮРКІВ”**

У статті розглянуто особливості форми першого розділу “Уривків з ногайського епосу”, який міститься в рукописному збірнику першої третини XIX ст. з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, і на основі отриманих результатів зроблено висновки щодо жанрової належності твору. Дослідження підтвердило припущення стосовно того, що перший розділ “Уривків” є редакцією тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”. Було встановлено, що проміжною ланкою між зазначеним “Розділом” з “Дафтар-и Чингіз-наме” й першим розділом “Уривків” міг бути не лише берлінський список, у якому частини тексту, відповідні двом розділам “Уривків з ногайського епосу”, йдуть у тому ж порядку, що й в “Уривках”, а й “Історія татар”, яку Ю. фон Клапрот придбав у Моздоці. На можливість цього вказує те, що “Дастан про місця зібрань та місця перебування” з цього твору, як і перший розділ “Уривків”, містить речення, близьке за змістом до рядка з пісні, яку В. Х. Кондаракі почув від ногайців у Криму в 1875 р. На основі результатів досліджень ногайського фольклору було припущено, що редакція тексту “Розділу, що описує місця зібрань та місця перебування” з “Дафтар-и Чингіз-наме”, представлена в першому розділі “Уривків з ногайського епосу”, так само як і інші два ногайські варіанти цього розділу “Дафтару”, з’явилася внаслідок адаптації первинного тексту до усного виконання шляхом перетворення прозового тексту на змішаний або повністю поетичний, які більшою мірою відповідали ногайській епічній традиції. Зразками такої зміни первинного тексту в ногайському середовищі є “Дастан про місця зібрань та місця перебування” з берлінського списку “Чингіз-наме”, у якому частина розділу перетворена на чотиривірш, пісня, яку В. Х. Кондаракі почув у кримському степу в 1875 р., а також перший розділ “Уривків”. Аналіз тексту першого розділу “Уривків з ногайського епосу” показав, що він за формою відповідає ногайському народно-епічному віршу з переважною довжиною рядків у 7–8 складів і з класичною структурою їхнього членування у формі 4 + 3 та 3 + 2 + 3 / 2 + 3 + 3. Рядки групуються в катрени, у яких співзвучні парні рядки (*abcb dbeb fbgb...*), через що сам твір може розглядатися як монорим. Функцію так званої “редифної рими” в ньому виконує лексична епіфора *yurtidur*. Зміст першого

розділу “Уривків” дає підстави зарахувати його до жанру історичних пісень (йирів) ногайців.

Ключові слова: “Уривки з ногайського епосу”, перший розділ, “Дафтар-и Чингіз-наме”, берлінський список, “Історія татар”, ногайська епічна традиція, епіфора, рядок, склад, пісня

Стаття надійшла до редакції 14.01.2025